

Жоробекова Н.

**ЖУСУП БАЛАСАГЫН МЕНЕН МАХМУД КАШГАРИНИН ЭМГЕКТЕРИНДЕГИ
АДАБИЙ ТИЛДИК КАРЫМ-КАТЫШЫ**

Жоробекова Н.

**РАБОТЫ ЯЗЫКОВОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ-УЧАСТИЕ ЛИТЕРАТУРНОГО ТРУДА
ЖУСУП БАЛАСАГЫНА И МАХМУДА КАШГАРИ**

N. Jorobekova

**ZHUSUP BALASAGUN AND MAHMUD KASHGARI
FOR LANGUAGE INTERACTION-PART LITERARY WORK**

УДК: 323(574)

Бул макалада орто кылымдардын улуу ойчулдары Жусуп Баласагын менен Махмуд Кашгаринин эмгектеринде кыргыз ж.б. түрк элдеринин тарыхы, этнографиясы, тили, фольклору, географиясы, топонимикасы боюнча өтө баалуу маалыматтар берилет.

Негизги сөздөр: *Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, этнография, тил, фольклор, география, топонимика.*

В этой статье даны ценные материалы о великих мыслителях средневековья Жусуп Баласагуна и Махмуда Кашгари об их творчестве об истории тюрков, об этнографии, лингвистике, фольклоре, географии и топонимике.

Ключевые слова: *Жусуп Баласагын, Махмуд Кашгари, этнография, лингвистика, фольклор, география, топонимика.*

This article provides valuable material about the great thinkers of the Middle Ages Zhusup Balasagun and Mahmud Kashgar about their work on the history of the Turks, of ethnography, linguistics, folklore, geography and toponymy.

Key words: *Zhusup Balasagun, Mahmud Kashgari, history, ethnography, linguistics, folklore, geography, toponymy.*

Кыргыздардын оозеки поэтикалык чыгармачылыгы бир кыйла бай жана көп түрдүү. Аларда лирикалык жана каада салт ырлары, тарыхый ырлар чагылдырылат. Маселен мал чарбачылыкка, дыйканчылыкка, кол өнөрчүлүккө арналган ырлар кыргыздардын байыркы жана кийинки кездеги көймөн турмушунан кабар берет. Кыргыз көркөм сөз өнөрүнүн тамыры жазма булактар менен адабий эстеликтерде кездешет. Алар өздөрүнүн көлөмүнө жана идеялык көркөм маңызына жараша бөлүнөт. Орто кылымдардагы түрк тилдүү поэзия мазмун, форма, стил жагынан өзгөрүүлөргө учурап, айрым үлгүлөрү классикалык деңгээлге жетип, маданий казынага айланган. Ал эми Орто Азиядагы түрк тилдүү калктардын этникалык, тилдик жана саясий тарамдалуусу, өзүнчө бөлүнүп калыптануусу VI-XII-кк. башталган. Биз үчүн маанилүү болгон караханийлер доорундагы жазма адабияттын бийик үлгүлөрүнүн авторлору Махмуд Кашгари жана Жусуп Баласагын болушту.

И.В.Стеблеванын эмгектеринде атайын адабий талдоого алынган [1]. Ошондой эле италиялык белгилүү түрк таануучу А.Бомбачинин айтуусу

боюнча “алардын адабият тарыхынын жаңы баскычынын башталышын кабарлайт” [2]. Немец түрк таануучусу А.Ф.Габендин изилдөөлөрүнө караганда байыркы түрктөрдүн оозеки чыгармаларынын ар түрдүү мүнөздөгү жанрларынан түзүлгөн [3]. Академик В.В.Радлов кыргыздардын элдик поэзиясы өнүгүүнүн эң жогорку деңгээлине жеткен деп айткан [4].

Түрк тилиндеги классикалык поэзиянын үлгүсү Жусуп Баласагындын “Кутадгу билиг” поэмасы эсептелет. Чыгарма түрк элиин оозеки чыгармачылыгын мыкты билгендиктен санаат, насыяттар, учкул сөздөр, макалдар менен фразеологиялык түрмөктөр көп учурайт. Негизинен диалог менен монологдон турган дастанда риторикалык суроолор, кайрылуулар жана сырдык сөздөр менен синтаксистик ыкмалар чагылдырылган. Айтолду Эликке тилдин жакшы сапаттары жана сөздүн пайдасы туурасында айткан диалогунан мисал келтирсек:

Эликтин Айтолдуга берген суроосу
Түшүндүм мунун баарын, - деди Элик,
Сөз асылын, пайдасын калдым билип.
Сөз жолу кайдан чыгып, кайда кетет,
Жооп айтуу ушуга келди кезек.
Айтолдунун Эликке айткан жообу:
Жүйөлүү сөз зор атак,
Орундуу сөз кулду көккө чыгарат.
Сөзү орундуу адамдар кандай сонун,
Урмаиталып берилет төрдөн орун. [5.258]
Ошондой эле тилдин асыл сапаттары жана пайда-зияны туурасында баяндалат.

Илим менен билимге көпүрө – тил,
Көкөлөткөн адамды тили деп бил.
Тил адамды бакытка бөлөп салат,
Тил адамды шорлотот, башын алат.
Тил арыстан босогоңдо комдонгон,
Бошоп кетсе, өзүңдү да жеп койгон.
Кудай сага сүйлөөрүнө берди тил -
Башың, коргоп сөздөрүңдү тескей бил! [6.216]
Жогоруда айтылгандай тил жөнүндө дагы макалдар берилген:

Кыдыч элди күзөйт, калем эрди түзөйт.
Айтылган сөз, ооздон чыкса бакыр болот.
Тил менен напсинди тыя билгин.

Башыңа соолук тилесең, тилиңе мыктап кишен сал.

Көп тыңшап, аз сүйлөгүн [7.248]

Түрк тилиндеги тунгуч эмгек “Диван лугат ат-түрк” лингвистикалык жана тарыхый этнографиялык булак катары баалуу эмгек болуп саналат. Диванда камтылган сап ырлар уйкаштыктын негизинде, ошондой эле маани-мазмунуна жараша строфалык жана строфага жатпаган баяндоолордон турат. Дивандан көптөгөн фальклордук материалдарды, макал-ылакаптарды, табышмактарды камтып турат. Алардан ичинен макал-ылакаптарга басым көбүрөөк болгон мисалы:

Элчиге өлүм жок.

Сыр идиштин сыры кетсе да, сымбаты кетпейт.

Жаттын тамагынан жакындын шапалагы артык.

Кийим эски болсо да жамгырда керек болот.

От түтүнсүз болбойт, жигит жазыксыз болбойт.

Карганын карысын, кишинин көңүлүн ким билет.

Жаман менен жакшы келише албайт.

Адеп менен артыкчылыктын башы – тил [8.115]

Жогоруда айтылган макал-ылакаптарда эч кандай кошумча түшүндүрмө талап кылбайт жана ой жеткиликтүү берилген. Ал эми табышмактары

Махмуд Кашгари түрк урууларынын тилдеринин айырмачылыктарын, өзгөчөлүктөрүн, окшоштуктарын изилдеп, сөздөрдү жыйнап сөздүк түзгөн. Жалпысынан “Диван лугат ат-түрк” сөздүгү түрк фольклорунун адабиятынын үлгүлөрүн камтып турат. Ал араб, фарс тилинде ыр өлчөмдөрү менен жазган жана мурдатан эле белгилүү чыгармаларды билгендиктен, өз чыгармасында мисал келтирген. Диванга кирген поэтикалык тексттерди салыштырып изилдөө алардын байыркы түрк, Орхон чыгармалары менен жалпы композициялык окшоштук белгилерин табууга болот. Ошондой эле “Кутадгу билим” дастаны менен айрым санаат-насыят ырлары менболсо:

ен жалпы окшоштуктары бар.

Бузулду бул замандар,

Күч алды көп жамандар.

Илим, билим жоголду,

Азайды мыкты адамдар.

Ал эми “Куттуу билим” поэмасында да ушул өндүү ыр саптарын жолуктурууга болот:

Жакшы адат, жакшы заң унут калды, [9.255]

Эл бузулду, жакшы жан деги барбы!

Өткөн жандар атактуу, салтты билген,

Билбептирмин чыныгы периште экен. [10.317]

Махмуд Кашкариин өзүнүн эскерүүсүндө “Ушул китебимди, Алла тааланын көмөгүн көксөө менен түбөлүккө эстелсин да, өчпөй издей чектелсин деп жазып бүттүм. Мен бул китепти ариптердин

тартибине ылайыктап жана накыл сөз (хикма) уйкаштуу проза (саж), макал (масал), ыр (шир), ражаз (ыр өлчөмүнүн бир түрү), проза (насыр) менен чегелеп жаздым. Бул сөздүктү баштан аяк сегиз китепке бөлдүм. ар бирин атоочтор (исм) жана этиштер (филь) түрүндөгү эки башка ажырымда жаздым” деп айткан.

Жыйынтыктап айтканда Карахандар мезгилинде ойчулдар Ж. Баласагын менен М. Кашгаринин эмгектеринде тил жана адабият илимдерине салымы чоң. Көпчүлүк изилдөөчүлөр катары кыргыз окумуштуулары дагы К. Артыкбаев [11], Ж.Шериев [12], Т. Козубеков [13], Т. Сыдыкбеков [14], К. Жусупов [15], К.Исаков [16], О.Соронов [17] ж.б. изилдешкен.

Демек, бул чыгармаларда кыргыз ж.б. түрк элдеринин тарыхы, этнографиясы, тили, фольклору, географиясы, топонимикасы боюнча өтө баалуу маалыматтар арбын. Жалпылап айтканда улуу ойчулдардын эмгектери түркология илимин өркүндөтүүдө фундаменталдык эмгек болуп эсептелет. Азыркы күнгө чейин бул эмгектердин кыргыз тилине таандык экендиги талаш болушу ар бирибизди тынчсыздандырат. Орто кылымдар мезгилиндеги түрк элдеринин элдик оозеки чыгармаларын жыйнап жазмага түшүрүп, биздин күнгө чейин жеткендиги менен баалуу. Бул чыгармалар карахандар бийлигинде жалпы түрк калктарынын орток адабий тили болгон

Адабияттар:

1. Стеблева И. В. Поэзия тюрков VI-VIII веков. М.,1962
2. Бомбачи А. Тюркские литературы. Введение в историю и стиль. (сокращенный пер.с англ.Л.В.Горевой).// Баскаков Н.А. Памяти Алессо бомбачи.-«Советская тюркология».1980,№2. Стр 106-108
3. Габен А.Ф. Культурп письма и печатания у древних тюрков (пер.Д.Д и Е.А. Васильевых). 159
4. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., 1911
5. Байыркы орток түрк адабияты. Бишкек.,1996. 258 бет
6. Байыркы орток түрк адабияты. Бишкек.,1996. 216 бет
7. Жусупов К. Байыркынын издери. Б., 2001. 248 бет
8. Шериев Ж. Байыркы адабият тарыхы. Бишкек-Ош., 2000. 115 бет
9. Жусупов К. Байыркынын издери. Б.,2001. 255 бет
10. Байыркы орток түрк адабияты. Б.,1996. 317 бет
11. Артыкбаев К. Акыйкат сабагы. Б.,1991. 41 бет
12. Шериев Ж. Байыркы адабият тарыхы. Бишкек.,2000.
13. Козубеков Т. “Куттуу билим”. Москва.,1993
14. Сыдыкбеков Т. Мезгил сабактары. Ф.,1983. 18-42 бб
15. Жусупов К. Байыркынын издери. Б.,2001
16. Исаков К.
17. Соронов О. Куту болбогондун духу болбойт, “Заман Кыргызстан”, 1993-ж.3-февраль

Рецензент: к.филос.н. Жапаров Д.